

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MADANIYAT VA SPORT ISHLARI VAZIRLIGI
O'ZBEKISTON DAVLAT SAN'AT VA MADANIYAT INSTITUTI
"MUSIQIY-NAZARIY" FANLAR KAFEDIRASI**

MUSIQA NAZARIYASI FANIDAN.

MUSTAQIL ISH

MAVZU: ODDIY VA MURAKKAB METRLAR O'LCHOVI

Bajardi: *1-KURS "VOKAL JAMOLARIGA
RAXBARLIK" BO'LIMI TALABASI
UMAROVA NILUFAR.*

Tekshirdi: *Katta o'qituvchi
YAFASOVA E.U.*

Toshkent 2013

Reja:

I. Kirish.

II. ODDIY VA MURAKKAB METRLAR O'LCHOVI

1. Oddiy metrlar va o'lchovlar. Oddiy o'lchovli taktlarda cho'zimlarning turkumlanishi
2. Murakkab metrlar va o'lchovlar. Murakkab o'lchovli taktlarda cho'zimlarning turkumlanishi
3. Aralash metr va o'lchovlar. Aralash o'lchovli taktlarda cho'zimlarning turkumlanishi
4. O'zgaruvchan o'lchovlar
5. Cho'zimlarning asosiy va erkin ravishda bo'linishi

III. Xulosa.

IV. Foydalanilgan adabiyotlar.

Kirish

San'atning eng muhim va keng xalq ommasiga kirib boruvchi turlaridan biri musiqa san'atidir. Unda badiiy mazmun tovushlar (ohang) orqali bayon etiladi va musiqaning o'ziga xos ifoda vositalarini o'zaro bog'lovchi muayyan qoidalariga asoslanadi.

Mazkur qoida va an'analar xalq (fol'klor) hamda mumtoz musiqasining (maqomlar va maqom yo'lidagi kuy va ashulalar) asrlar davomida vujudga kelgan tajribasi natijasida vujudga kelgan. Har qanday musiqani cholg'u sozida ijro etish yoki kuylash uchun musiqaning elementar nazariyasini bilish muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun, mazkur fanni o'qitish dastlab musiqa asarlarini ijro etish va ulardagi mavjud tovush va intervallar munosabatlari borasidagi bilimlarni o'zlashtirishni qamrab oladi.

Har qanday shakl va mazmundagi musiqa rang-barang tarkibiy qismlardan tashkil topadi va musiqa nazariyasi – musiqaning elementar nazariyasi, garmoniya, musiqa asarlari tahlili, polifoniya va choig'ushunoslik singari bir necha tarmoqlarga ajraladi.

Musiqaning tarkibiy qismlari va ularning o'zaro bog'lanishlari haqidagi materiallar musiqa va uning nazariyasiga oid fanlarda aks ettirilgan. Mazkur fanlarning boshlang'ich kursi musiqaning elementar nazariyasidir.

Musiqaning elementar nazariyasi kursi musiqa grammatikasi, musiqaning asosiy unsurlarini va ayniqsa, kuyni o'rganishni o'z ichiga maqsad qilib qo'yadi. Ushbu fan doirasida jumladan, musiqiy tovush xususiyatlari, uning nota matnida ifodalanishi texnologiyasi, musiqaning asosiy ifoda vositalari: metr-ritm, lad, garmoniya; ikki tovushning nisbati (interval), uch va undan ortiq tovushlar nisbati (akkord) va ular orqali ifodalanadigan musiqiy mazmun; lad, tonalliklarning musiqiy mazmunni ifodalash imkoniyatlari tahliliy o'rganiladi.

Badiiv obraz musiqa asarlarida o'ziga xos tarzda, ya'ni, ma'lum tovushlar va ohanglar sintezi sifatida aks yettiriladi. Musiqa asarlarida shakl va mazmun bir-birini to'ldiruvchi unsurlar sifatida muhim ahamiyatga egadir.

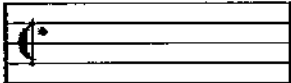
Oddiy metrlar va o'lchovlar. Oddiy o'lchovli taktlarda cho'zimlarning turkumlanishi

Musiqa amaliyotida kuchli hissalar har bir hissadan keyin bir tekisda takrorlanib turadigan metrlar *ikki hissali metrlar* deyiladi.

Kuchli hissalar har ikki hissadan keyin takrorlanib turadigan metrlar esa uch hissali metrlar deyiladi.

Ularning o'lchovlari ham shu tarzda bo'lsa, bularga **oddiy o'lchovlar** deyiladi. Oddiy o'lchovlarga quyidagilar kiradi:

a) ikki hissali o'lchovlar: $\frac{2}{2}; \frac{2}{4}; \frac{2}{8}; \frac{2}{16}$. $\frac{2}{2}$ o'lchovi **alla breve** deb

yuritiladi va belgisi bilan ko'rsatiladi.

b) uch hissali o'lchovlar: $\frac{3}{2}; \frac{3}{4}; \frac{3}{8}$. $\frac{3}{16}$ o'lchovi nisbatan kam uchraydi.

Agar bir takt ichida ritmlar turkumlansa, unga *cho'zimlar turkumlanishi* deyiladi. Oddiy o'lchovlardagi cho'zimlar turkumlanganda, taktning asosiy hissalar har biridan ajratiladi. Masalan:

Oddiy o'lchovlardagi cho'zimlar turkumlanishi tartibida quyidagi istisnolarga yo'l qo'yiladi:

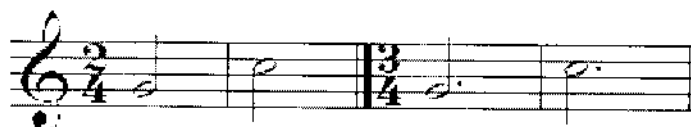
1. Bir xil bo'lgan barcha cho'zimlar umumiy chiziq, qovurg'acha ostiga birlashtiriladi. Masalan:

Taktning kichik hissali o'lchovida quyidagicha turkumlanishga yo'l qo'yilishi mumkin.

2. Cho'zimi butun bir taktni egallagan tovush ligasiz, bir nota bilan yoziladi.

Notalar qanday turkumlansa, pauzalar ham shunday turkumlanadi.

Murakkab metrlar va o'lchovlar. Murakkab o'lchovli taktlarda cho'zimlarning turkumlanishi

Bir xildagi oddiy metrlarning qo'shilishi natijasida **murakkab metrlar** hosil bo'ladi.

Murakkab metr ikki va undan ham ko'proq oddiy metrlardan tarkib topishi mumkin. Shuning uchun ham murakkab metrlar vaqt-vaqti bilan uchraydigan bir necha kuchli hissaga egadir. Hamisha murakkab metrdagi kuchli vaqt hissasining soni uning tarkibidagi oddiy metrlar soniga teng bo'ladi.

Murakkab metr birinchi hissasining zarbi qolgan zarblarga nisbatan kuchliroq bo'ladi va shuning uchun bu hissaga **kuchli hissa**, unga nisbatan kuchsizroq bo'lgan hissaga esa, **nisbatan kuchli hissa** deyiladi.

Murakkab metrlarni ifodalovchi barcha o'lchovlar **murakkab o'lchovlar** deyiladi. Shu sababli murakkab metrlarning tarkibi borasidagi fikrlar murakkab o'lchovlarga ham taalluqlidir.

Murakkab metrlarni ifodalovchi eng ko'p qo'llaniladigan o'lchovlarga quyidagi murakkab o'lchovlar kiradi:

a) to'rt hissali o'lchovlar: $\frac{4}{2}; \frac{4}{4}$. kam uchraydigani: $\frac{4}{8}$.

b) olti hissali o'lchovlar: $\frac{6}{4}; \frac{6}{8}$. kam uchraydigani $\frac{6}{16}$.

v) to'qqiz hissali o'lchovlar: $\frac{9}{4}; \frac{9}{8}$. kam uchraydigani: $\frac{9}{4}; \frac{9}{16}$.

g) o'n ikki hissali o'lchovlar: $\frac{12}{4}; \frac{12}{8}$. kam uchraydigani: $\frac{12}{16}$.

Murakkab o'lchovlarda turkumlash shundan iboratki, ularni tashkil etgan oddiy o'lchovlar umumiy ritmik turkumlarga birlashtirilmay, ayrim-ayrim mustaqil turkumlarga birlashtiriladi.

Agar tovush biror murakkab taktni butunligicha egallasa, umumiy cho'zimli tovush shaklida, biror nota bilan yoziladi. Ba'zan esa, cho'zimli oddiy taktlarga teng keladigan, liga bilan birlashtirilgan notalar yordamida ham yozilishi mumkin. Bu oxirgi usul murakkab o'lchovlarni turkumlash qoidasiga mos keladi.

Aralash metr va o'lchovlar. Aralash o'lchovli taktlarda cho'zimlarning turkumlanishi

Har qanday oddiy metrlarning qo'shilishi natijasida murakkab metrlar hosil bo'ladi. Ikki yoki bir necha har xil ko'rinishdagi oddiy metrlar birlashuvi natijasida murakkab aralash metrlar hosil bo'ladi. Bu xildagi metrlar **aralash metrlar**, ularni ifodalovchi o'lchovlar esa **aralash o'lchovlar** deb ataladi.

Musiqada aralash o'lchovlar oddiy va murakkab o'lchovlarga qaraganda ancha kam uchraydi. Bular orasida besh hissali va yetti hissali o'lchov ko'proq qo'llaniladi. Ba'zida aralash o'lchovlarning boshqa xillari ham uchrashi mumkin. Masalan: $\frac{11}{4}$.

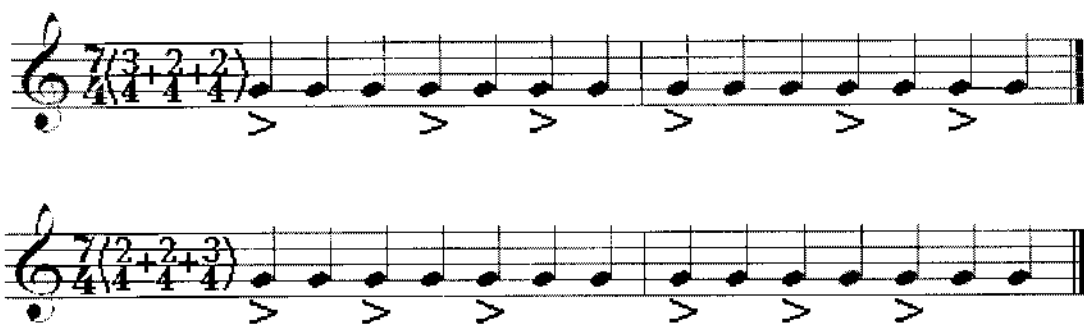
Aralash o'lchovlar murakkab o'lchovlardan ayrim xususiyatlari bilan farq qiladi.

1. Aralash o'lchovlarning tuzilishi ularni hosil qiladigan oddiy o'lchovlarning ketma-ket kelishiga bog'liqdir. Bu esa, kuchli va nisbatan kuchli hissalarining almashinib turishiga ham ta'sir etadi:

2. Taktning kuchli va nisbatan kuchli hissalarining almashinib turishi tekis bormaydi. Masalan: a) besh hissali o'lchovlar:

Yuqoridagi birinchi misolda aktsent taktning birinchi va uchinchi hissalariga, ikkinchi misolda esa taktning birinchi va to'rtinchi hissalariga to'g'ri keladi. b) yetti hissali o'lchovlar:

Bunda birinchi misolda kuchli zarb taktning birinchi, to'rtinchi va oltinchi hissalariga, ikkinchi misolda esa taktning birinchi, uchinchi va beshinchi hissalariga to'g'ri kelmoqda. Ayrim vaqtlarda bir musiqa asari ichida aralash o'lchovni hosil qiladigan o'lchovlarning almashinish tartibi o'zgarib ham turadi.

Aralash o'lchovli notalarni o'qish qulay bo'lishi uchun, ba'zida o'lchovni ko'rsatuvchi asosiy raqam yoniga qavs ham yoziladi. Bundan tashqari, ba'zan taktida oddiy o'lchovlar boshlanishini ko'rsatuvchi punktir bilan qo'shimcha takt chizig'i yoziladi.

Murakkab o'lchovli cho'zimlar qanday turkumlansa, aralash o'lchovli cho'zimlar ham shunday turkumlanadi. Aralash o'lchovli cho'zimlar turkumlanishining xususiyati shuki, aralash o'lchovlar tarkibiga kiradigan har xil ko'rinishdagi oddiy o'lchovlarning ritmik turkumlari teng bo'lmaydi.

O'zgaruvchan o'lchovlar

Musiqada bir asar davomida metrning, ayni paytda o'lchovning ham o'zgarib turish hollari uchraydi. Bunday o'lchovlar *o'zgaruvchan o'lchovlar* deyiladi. O'zgaruvchan o'lchovlarni xalq qo'shiqlarida va boshqa turli musiqa asarlarida uchratish mumkin.

O'lchovlar tekis va notekis almashinadilar. O'lchovlar tekis almashsa, kalit belgisi yoniga kasr shaklida ikkita raqam qo'yiladi. O'lchovlar notekis almashib tursa, nota matnida o'lchovlarning har bir o'zgarishi yozib qo'yiladi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, bu xildagi takt tuzilishi musiqada deyarli uchramaydi.

Musiqada xilma-xil metrlarning birdaniga (ustma-ust) kelishi ham uchraydi, bunga **polimetriya** deyiladi. Polimetriyaning tub xususiyati musiqa asarlaridagi ayrim ovoz (partiya)larning xilma-xil metr o'lchovi bilan ifodalanishidir. Bunda metr aktsentlari bir-birlariga mos tushishi va mos tushmasligi ham mumkin.

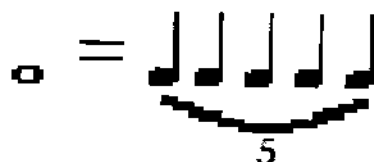
Cho'zimlarning asosiy va erkin ravishda bo'linishi

1. Asosiy, juft bo'linadigan cho'zimlar, ular – butun, yarimtalik, chorak, sakkiztalik (nimchorak), o'n oltitalik va hokazo.

Ular qatoriga eng ko'p uchraydigan quyidagi erkin bo'linishlar kiradi:

$$o = \underbrace{\begin{array}{c} | \\ \square \end{array} \begin{array}{c} | \\ \blacksquare \end{array} \begin{array}{c} | \\ \square \end{array}}_3$$

b) **Kvintol** – asosiy cho'zimning 4 qism o'rniga, besh qismga bo'linishidan hosil bo'ladi:

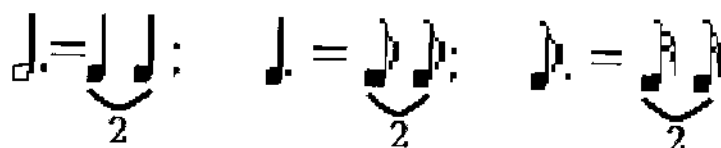
v) **Sekstol** – asosiy cho'zimning to'rt qism o'rniga olti qismga bo'linishidan hosil bo'ladi:

g) **Septol** – asosiy cho'zimning to'rt qism o'rniga yetti qismga bo'linishidan hosil bo'ladi:

d) **Duol** – yoniga nuqta qo'yilgan asosiy cho'zimning ikki qismga bo'linishidan hosil bo'ladi:

U odatdagicha bo'linganida quyidagiga teng:

e) **Kvartol** – yoniga nuqta qo'yilgan asosiy cho'zimning to'rt qismga bo'linishidan hosil bo'ladi:

Cho'zimlar turkumiga **pauza** ham kirishi mumkin va turkumdagi cho'zimlarga teng bo'ladi:

Musiqqa amaliyotida asosiy cho'zimlarning bulardan ham kichikroq qismlarga erkin bo'linishi juda kam uchraydi. Masalan: 9, 11 va undan ham ko'p hissali tovushlardan tuzilgan turkumlar ham bo'lishi mumkin.

/

Musiqaviy zarb. Metr, o'lchov, takt. Takt chizig'i.
Takt oldi

Musiqqa amaliyotida tovushlar ma'lum bir vaqt davomida yangraydi. Tovushlarning ma'lum bir vaqtlarda teng hissalar bo'linib, almashib turishi musiqada bir tekis, ravon harakatni hosil qiladi.

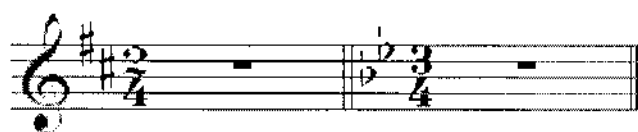
Tovushlarning ana shu vaqtli harakati paytida ayrim hissalar *urg'usi* ajralib turadi. Bu urg'ularga **zarb** (aktsent) deyiladi.

Ushbu vaqtli harakat jarayonida urg'u tushadigan hissalar *kuchli hissalar*, urg'u tushmaydigan hissalar esa *kuchsiz hissalar* deyiladi.

Kuchli va kuchsiz hissalarining tekis almashinib turishi **metr** deyiladi. Metr hissasi xilma-xil cho'zimlarda ifodalanadi.

Metr hissasining ma'lum bir cho'zimda ifodalanishi **o'lchov** deyiladi.

O'lchovlar nota chizig'ida vertikal tarzda joylashgan ikkita raqam bilan yoziladi. Bu raqamlar birin-ketin yuqoridan pastga qo'yilgan bo'lib, kalit yonida al'teratsiya belgilaridan so'ng joylashtiriladi. Masalan:

Bunda ustki raqam metrdagi hissalar sonini, quyidagi raqam esa, mazkur o'lchovdagi metr hissasining qanday cho'zimda ifodalanganligini bildiradi.

Musiqqa asarining bir kuchli hissadan ikkinchi bir kuchli hissagacha bo'lgan oralig'i **takt** deyiladi.

Nota yozuvinda har bir takt nota yo'lini ko'ndalang kesib o'tgan vertikal chiziq bilan ajratiladi, bu vertikal chiziq **takt chizig'i** deyiladi. Takt chizig'i odatda takt oldidan kuchli hissani ajratib ko'rsatish uchun qo'yiladi.

Agar musiqqa asari kuchsiz hissadan boshlansa, asar boshidan to'liq bo'lmagan takt hosil bo'ladi, bunga **takt oldi** deyiladi. Takt oldi ko'p hollarda umumiy takt cho'ziminig yarmidan oshmaydi. Takt oldi musiqqa asarining o'rtasida, uning istalgan bir qismi boshlanishi oldida ham uchrashi mumkin.

Asar oxirida yoki uning biron qismidan so'ng ikkita takt chizig'i qo'yiladi. Ko'pgina hollarda takt oldi bilan boshlangan asar yoki uning biror qismi to'liq bo'lmagan takt bilan tugallanadi va u takt oldini to'ldiradi.

Xulosa.

Intervallarning aylanishi, interval asosi yoki pastki tovushini bir oktava yuqoriga ko'chirish, interval cho'qqisini yoki yuqori tovushini bir oktava pastga ko'chirish, bir-biriga aylanadigan intervallar sifat miqdorining hajmi olti tonga teng bo'ladi.

Orttirilgan va kamaytirilgan, xromatik intervallar, intervallarning engarmonik tengligi, diatonik interval, intervalning yuqori pog'ona (cho'qqisi), pastki pog'ona (asosi), engarmonik teng intervallar, ikki marta orttirilgan va pasaytirish natijasida ikki marta kamaytirilgan intervallar.

Oddiy intervallar, diatonik intervallar, melodik interval, garmonik interval, interval asosi, interval cho'qqisi, intervallarning son miqdori, intervallarning sifat miqdori, prima, sekunda, tertsiya, kvarta, kvinta, seksta, septima, oktava, kichik, katta, sof, orttirilgan, kamaytirilgan intervallar, asosiy yoki diatonik intervallar.

Sur'at, temp, musiqa ijrosida tovushlar harakati tezligi, vazmin, o'rtacha va tez sur'atlar, harakat yo'nalmasini aniqlovchi qo'shimcha iboralar, sekin-asta tezlatish va susaytirish belgilari, harakatni dastlabki sur'atiga qaytarish belgilari, Mel'tsel' metronomi.

Sinkopa, vokal musiqada turkumlanish, urg'u orqali izchillik o'zgarishi, takt aro sinkopalar, takt ichidagi sinkopalar.

O'zgaruvchan o'lchovlar, metr, o'lchov, o'lchovning tekis almashishi, o'lchovning notekis almashishi, polimetriya.

Aralash metr va o'lchovlar, cho'zimlarning turkumlanishi, aralash metrlar, aralash o'lchovlar, taktning kuchli va nisbatan kuchli hissalar.

Murakkab metrlar, murakkab o'lchovlar, murakkab o'lchovli taktlarda cho'zimlarning turkumlanishi, kuchli hissa, nisbatan kuchli hissa, murakkab o'lchovlarda turkumlash.

Musiqa bezaklari, forshlag, mordent, gruppetto, trel', nola, molish, qisqa forshlag, uzun forshlag, legato, liga, stakkato, portamento, glissando, arpedjiato. Kuy, modulyatsiya, og'ishma, kuyning tarkiblarga bo'linishi, tuzilma, tsezura, davriya, jumla, to'liq

o'rnashgan va o'rnashmagan kadentsiya, yarim kadentsiya, yago tonallik, modulyatsiyali davriya, ibora, motiv.

Tonalliklarni aniqlash usullari, transpozitsiya, kuyning tuzilishi, boshlanishi va tugash bosqichi, uning tonikasi va uchtovushligini belgilovchi asosiy hamda tayanch tovushlar, oxirgi akkord xususiyatlari, kalit oldi belgilari, boshlanish va tugash tovushlari, asarni ijro etib yoki ijroni tinglab tonallikni aniqlash.

Xromatik gamma, yarim tonlik, asosiy pog'onalar, yuqoriga tomon harakat, pastga tomon harakat qilish.

Xalq musiqasining yetti pog'onali diatonik ladlari, pentatonika, ioniy, doriy, frigiya, lidiya, miksolidiy, eoliya, gipofrigiya yoki lokriya ladlari, pentatonika ladlari.

Garmonik major va garmonik minor tonalliklarining intervallari, turg'un va noturg'un intervallar, xarakterli intervallar, turg'un interval, intervalning echilishi.

Akkordlar engarmonizmi, engarmonik akkordlar tengligining ikki turi, akkordlarning musiqada qo'llanishi.

Yetakchi septakkord va aylanmalari, ikkinchi pog'ona septakkordi, kichik yetakchi septakkord, kamaytirilgan yetakchi septakkord, ikkinchi bosqich septakkordi.

Septakkord, dominantseptakkord va uning aylanmalari, kvintsektakkord, tertskvartakkord, sekundakkord, noohangdosh akkord, to'liq bo'lmagan tonika uchtovushligi.

Yondosh pog'onalar, major va minorning yondosh uchtovushliklari, tabiiy va garmonik major va minor pog'onalaridan tuzilgan uchtovushliklar, yondosh uchtovushlik.

Major va minorning asosiy uchtovushliklari, tonika uchtovushligi, subdominanta uchtovushligi, dominanta uchtovushligi, T, S, D belgilari.

Akkordlar, uchtovushliklar, uchtovushliklarning aylanishi, ohangdosh intervallar, noohangdosh intervallar, akkordning asosiy ko'rinishi, prima, tertsiya, kvinta, uchtovushlik aylanmasi, sektakkord, kvartsektakkord, major sektakkordi, minor sektakkordi.

Nomdosh tonalliklar, 3, 6 va 7 – pog'onalar, orttirilgan sekunda.

Minor ladi, tabiiy minor gammasi, *moll*, kichik tertsiya, katta tertsiya, sof kvinta intervali.

Garmonik major, melodik major, VI pog'onasi pasaytirilgan major ladi, orttirilgan sekundaning hosil bo'lishi.

Tonallik, diyezli va bemolli major tonalliklari, kvinta davrasi, major tonalliklari engarmonizmi, yettita diyezli va yettita bemolli tonalliklar, kalit yonida yoziladigan belgilar, engarmonik teng tonalliklar, kvinta davrasi.

Major ladi, tabiiy major gammasi, tonika uchtovushligi, lad tovushqatori yoki gamma, pog'onalar, medianta, submedianta, dominanta, subdominanta, asosiy pog'onalar, yondosh pog'onalar.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. *Azimova O.N.* Garmoniya. Nazariy kurs. T., 2000.
2. *Akbarov I.A.* Musiqa lug'ati. Maxsus muharrir T.B.G'ofurbekov. 2- nashri, T., 1997.
3. *Alekseev B.* Zadachi po garmonii. M., 1982.
4. *Vaxromeev V.A.* Musiqaning elementar nazariyasi. T., 1983.
5. *Dubovskiy I, Evseev S, Sposobin I, Sokolov* «Garmoniya darsligi». T., 1987 Kurs teorii muziki. Muharrir A.L.Ostrovskiy. L., 1978.
6. *Zelinskiy V.* Kurs garmonii v zadachax. M., 1971.
7. *Krasinskaya L., Utkin V.* Elementarnaya teoriya muziki. M., 1983.
8. *Mojjevelov B.* Melodii dlya garmonizatsii. L., 1982.
9. Muzikalniy ensiklopedicheskiy slovar. Bosh muharrir *G.A.Keldish*. M., 1990.
10. *Mutli. A.* Sbornik zadach po garmonii. M., 1986
11. *Myasoedov A.* Uchebnik garmonii M., 1980
12. Osnovi teoreticheskogo muzikoznaniya. Muharrir *M.I.Roytershteyn*. M., 2003.
13. *Ostrovskiy L.A.* Metodika teorii muziki i solfedjio. L., 1970.
14. *Parsegova. A.P.* Muzikalnaya forma. T., 2007.
15. *Raximov Q.* Musiqaning elementar nazariyasi. Ma'lumotnoma. T., 2007.
16. *Skrebkova O., Skrebkov S.* Xrestomatiya po garmonicheskomu analizu. M, 1978.
17. *Sposobin I.V.* Elementarnaya teoriya muziki. M., 1985.
18. *Sposobin I.V.* Musiqa shakli. T. 1985.
19. *Tyulin Yu.N.* Uchebnik garmonii. M., 1988.